

ZİYA KARAMURSAL — Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler — [Türk Tarih Kurumu yayınlarından — Seri VIII, No. 11]. 1940, Ankara. 215 sahife. Fiati 100 kuruş.

Türkiye iktisat ve maliye tarihi, ana hatlarıyla de olsa, henüz yazılıp ortaya konmuş değildir. Bu sebeple Türk tarihçiliğini, cihan tarihinin şimdiye kadar boş bırakılmış olan bu mühim faslını doldurmak gibi büyük ve şerefli vazifeler beklemektedir. Eski medeniyet ve kültür dünyamızın maddî esaslarını anlamaya hizmet edecek olan bu nevi tarih tetkikleri, millî tarihimizin en fazla dikkate şayan oluşlarının meydana konması için de ayrıca büyük bir ehemmiyeti haiz bulunmaktadır.

Esas itibarile bu kadar büyük bir ehemmiyet arzettiği halde, bizde bu işin şimdiye kadar gecikmiş olmasına hayret etmemelidir. Çünkü, herşeyden evvel unutmamak lâzım gelir ki, sureti umumiyede iktisat ve maliye tarihlerine ait tetkiklerin metot ve zihniyet bakımından diğer medenî memleketlerde bugün vâsıl olmuş buldukları mükemmeliyet derecesini elde edebilmeleri için, aradan uzun zamanların geçmesini ve bu memleketlerde tarihi anlayış ve işleme tarzında büyük değişikliklerin meydana gelmesini beklemek lâzım gelmiştir:

Filhakika iktisadî ve malî tarih tetkikleri, askerî ve diplomatik tarihlerin yazılması için sureti umumiyede müracaat edilen membalarla iktifa edemezler. Onların işliyebileceği *hususî bir tarih malzemesine*, iyi muhafaza ve tanzim edilmiş arşivlere ve arşiv neşriyatına ihtiyaçları vardır ve bu neviden iptidaî hazırlıklar tamam olmadan bir memleketin iktisadî tarihini yazmaya teşebbüs etmek beyhudedir.

Diğer taraftan, iktisat ve maliye tarihile meşgul olacak tarihçilerin, vak'aları sadece nakil ve hikâye etmekle iktifa eden ananevî tarih telâkkilerinden kurtularak müesseselerin işleyiş tarzına ve tarihe hâkim olan kanuniyetlere nüfuz edebilmeleri için, *hususî bir hazırlığa* ihtiyaçları vardır. Çünkü, bahsettiğimiz ilimler sahasında çalışacak olanlar için, bir sıra münferit vak'a yerine iktisadî hayatın mekanizmasını çözmeye, kendisine mahsus kanuniyetleri olması

lâzımgelen bütün bir içtimaî nizamın çarhlarını işleten anonim kuvvetleri görmeye, şahısların değil kütlelerin hayat tarzı ve mukadderatı üzerinde düşünmeye alışmış olmak lâzımdır. Bu sebeple, daha evvel sosyal ve ekonomik ilimlerin mektebinden geçmiyen, bu ilimlerin meseleleri ve metotlarile ünsiyet etmiş bulunmıyan, velhasıl hususî bir *formation*'a sahip olmıyan bir tarihçinin elindeki ham malzemeyi dillendirerek şekle sokmağa, *böyle bir tarihin problemlerini* vazederek işlemeye, tipik olan vak'aları olmıyanlardan ayırmıya akli ermiyecektir. Halbuki, uzun müddet diğere memleketlerde olduğu gibi, bizde de şimdiye kadar tarih ile meşgul olanlar, bu neviden bir hazırlığa ihtiyaç hissetmedikleri gibi, bu neviden bir hazırlığa sahip olanların da tarihle meşgul olmalarına imkân hâsıl olmamıştır. Bu vaziyet, yani kelimenin umumiyetle anlaşılan manasile *tarihçilik* ile iktisadî ve içtimaî ilimlerle meşguliyetin aynı şahısların nefsinde içtima edemeyişi bizde şimdiye kadar gerek tarihin ve gerek içtimaî ve iktisadî ilimlerin ilerliyemeyişine bir sebep olmuştur. Filhakika, iktisadî ve malî tarihle meşgul olacakların muvaffakiyetli bir eser meydana getirebilmeleri için, yalnız iktisadî ve içtimaî ilimlerin metotlarile ünsiyet peyda etmiş olmaları da kâfi gelmez. Bilhassa, bizim gibi, bu sahada *mütehassısların daha evvel muayyen meselelere ait hazırlamış oldukları etraflı etütlerin mevcut bulunmadığı memleketlerde, iktisat tarihçisi ham malzemeyi bizzat kendisi imal edip şekle sokacağı* ve yapacağı işin hem mimarı, hem de amelelisi olacağı için, icabında doğrudan doğruya membalardan istifade edebilecek şekilde muhtelif lisanlara, eski yazıların, para ve kitabelerin okunması ilimlerine vâkîf olması; tarihî kaynakları ve arşiv malzemesini iyice tanıması ve bu hususta ecnebi memleketlerde daha evvel yapılmış bulunan tetkiklere vâkîf bulunması lâzım gelir.

Tarihçinin elinde asıl tarihi yazabilmek için ancak bir âlet ve vasıta hükmünde bulunan *bu yardımcı ilimlerin* elde edilmesi ise, hususî bir hazırlığı icap ettirir ve adam yetiştirme meselesinin ehemmiyetini meydana koyar. Filhakika, iktisadî ve malî tarih tetkikleri, bir arada bulunması bu kadar güç olan şartları istilzam ettiği için, bu sahalarda amatör mesaisinden büyük hizmetler beklenemez.

* * *

Sureti umumiyede iktisadî tarih tetkiklerine ait olan bu mülâhazalar, bizdeki iktisadî tarih tetkiklerinin gerek hali hazır vaziyetini izah ve gerekse istikbale ait ümitler dermeyan ederken hatırda tutul-

ması lâzım gelen mühim noktaların nelerden ibaret olduğunu göstermektedir. Burada tahlil etmek istediğimiz «Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler» isimli kitabı da, *istikbalde bu yolda hazırlanacak bir eserin çalışma metodu, ihtiva edeceği fasıllar ve halliyle meşgul olacağı meseleler* hakkında bazı neticelere varmak için, bilhassa şu mühim suallerin cevabını arıyarak tetkik edeceğiz:

1) Zemini hazırlayıcı neşriyatın ve muhtelif meselelere ait *monografyaların daha evvel meydana konmuş olmamasının bu sahada yapılacak tetkikler için doğurduğu müşkülât* nelerdir?

2) Bu vaziyet karşısında, *kitabın müellifi, doğrudan doğruya ham malzeme membalarından ne dereceye kadar istifade edebilmiş veya ikinci elden tedarik ettiği malûmatı kontrol hususunda ne dereceye kadar muvaffak olabilmıştır?*

3) Eserin tasarlanma ve tertip tarzlarıyla *işleme metodu* bakımından vâsıl olmuş bulunduğu mükemmeliyet derecesi nedir?

4) Eserin *bu sahadaki malûmatımızın artmasına hizmet ve bundan sonra yapılacak tetkikleri kolaylaştırma bakımından kıymeti* nedir?

Malûm olduğu üzere, bu nevi eserler iki şekilde kıymet kazanmış olabilir: Eser, ya o zamana kadar mevcut malûmatı kendisine mahsus bir telâkkiye göre yepyeni bir şekilde terkip eder ve bu sa-yede tarihi görüş ve anlayış tarzımızı zenginleştirir. Bu nevi eserlerde yeni bir tertip içine sokulmuş bulunan vak'alar arasında o zamana kadar mevcudiyetlerinden şüphe edilmemiş olan yeni münasebetler meydana çıkarılarak onların daha manalı bir hal alması imkân dahiline sokulur. Bu suretle hazırlanan eserlerde okuyucular aradıkları malûmatı derli toplu bir halde ve hazırlanmış bir şekilde bulabilirler. Fakat, bu nevi tetkikler, ancak *erüdisyon mesâisinin* vaktile bol malzeme hazırlanmış olduğu sahalarda tatbik edilebileceği için, bu sahaların daha evvel işlenmiş bulunmadığı yerlerde vakitsiz terkip ve tahlillere girilemez. O zaman, ancak bilâhare yazılacak kitabın bazı fasıllarını işlemeye, arşivlerde mevcut ham malzemeyi yarı mamul bir hale sokmaya, velhasıl sabırlı mesai ile her sahada bildiklerimizi çoğaltmaya ve malzemeyi kitabı yazacak adamın eli altına koymaya ve kolayca kullanılabilir bir şekilde hazırlamaya ihtiyaç vardır. Türkiye iktisadî tarihi hakkındaki tetkikler, henüz başlangıcında buldukları için, bu sahada yapılacak işler de ancak bu ikinci kısım etüdler arasına girebilir. Aksi takdirde, noksan kal-

mak ve tehlikeli tamimler yapmak gibi yanlışlıklara düşmek mukadderdir.

* * *

Burada tetkik ettiğimiz kitabın, isminden de anlaşılacağı veçhile, bilâhare yazılacak kitaplar için malzeme hazırlamaktan başka bir iddiası yoktur ve Osmanlı malî tarihi hakkında ancak bir sıra etüd olmak emelindedir. Filhakika, Türk Tarih Kurumu, *Türk tarihinin ana hatları* namile hazırlanacak olan esere materiel teşkil etmek üzere, mütehassıslarına bir seri tetkik hazırlattığı gibi, maliye tarihi hakkındaki tetkikin yapılmasını da, daha evvel iktisat tarihine ait iki eseri muvaffakiyetle tercüme ederek bu tarihle alâkalı olduğunu göstermiş bulunan *Ziya Karamursal*'dan rica etmiş ve kendileri de çok geçmeden beklenen eserini vermiştir. Şu halde, burada tetkik ettiğimiz kitap; bütün fasılları yerli yerinde tamam bir Türkiye maliye tarihi olmaktan ziyade, bu tarihin yazılması için *malzeme hazırlayan bir sıra etüdden ibaret olabilir. Bu bakımdan kitabın tertip tarzı, umumî plânı ve noksan bıraktığı fasıllar hakkında fazla müşkülpesent davranmaya hakkımız yoktur.*

Bununla beraber, bu kitabı sadece bu maksada uygun olmak bakımından elde ettiği muvaffakiyetler itibarile tetkik ettiğimiz takdirde dahi; umumî plânında dikkate şayan uygunsuzlukları ve gelişi güzelliği görmemek imkânı yoktur:

Filhakika, fasıllarının tertip ve insicamından ziyade sadece bol ve yeni malzeme getirmek suretile kendisine ilmî bir mevki ayırmak imkânına sahip bulunan herhangi bir eser bile, *zihnî bir disiplinin izlerini taşımaya, ham malzemeyi tertip tarzı ile arzediş şekillerinde makul ve makbul usullere riayet etmiye mecburdur.* Böyle bir eserin kıymetini tayin edecek olan mikyas da müellifin bu hususta göstereceği kabiliyet ve gayretin derecesidir. Halbuki bahsettiğimiz eserde malûmat yığını, hiçbir zihnî disipline tâbi olmadan, *gelişi güzel sıralanmıştır.* Bu hususta bir fikir vermiş olmak için kitabın tereküp ettiği 9 fasıl içinden en mühim ve esas kısmı teşkil etmesi lâzım gelen ilk üç kısmın unvanları ile ihtiva ettikleri bahisleri burada hatırlatmak kâfidir:

Kitabın methal kısmını teşkil etmesi lâzım gelen birinci kısım [sf. 1-19], müellifin ön sözde kullandığı ifadeye göre; «19 uncu asrın yarısına kadar olan devirlere ait *başlıca hadiselerin bir levhası*» olduğu halde; ikinci kısım [sf. 19-83], «Aynı devirlerin malî ve iktisadî hadiselerini *sırasile gösterir*» bir fasıl olarak tasarlanmıştır ve

üçüncü kısım [sf. 84-91] de, «Yine bazı hadiselerin umumî ve mütem-mim bir levhasını arzeder ki, bu da netice mahiyetindedir».

Burada fasılları tavsif eden *ifadede görülen ipham ve manasızlık*, aynı şekilde muhtevalarında da nazarı dikkati celbetmektedir. Bu sebeple, her üç faslın hangi noktai nazarlara göre, yekdiğerinden ayrılmış olduğunu kestirmek bizim için mümkün olamamaktadır. Filhakika, bu üç fasıl yekdiğerini herhangi bir şekilde tamamlamamaktadır. Bir sıra etüdden teşekkül eden bir eserde de, hiç olmazsa, her *etüdü müayyen bir mevzuu veya aynı mevzuu müayyen bir cepheden tenvir ve izah eden bir gaye ve hedefi olmalıdır*. Halbuki burada meselâ birinci kısım, bir «methal hükmünde» olması lâzım geldiği halde, müayyen bir problem vazetmediği gibi, okuyucuyu müteakıp fasılları daha iyi anlamak için hangi zaviyeden bakması lâzım geldiği hususunda tenbir gayesini de istihdaf etmemiştir. «Netice mahiyetinde» olması lâzım gelen üçüncü kısımda da, maliye sistemimiz veya vergi rejimimiz hakkında umumî hiçbir mülâhaza serdedilmiş bulunmamaktadır.

* * *

Kitabın bu ilk üç kısmı arasında bulunmayan mantikî insicam ve teselsül, diğeri fasılları arasında da mevcut değildir. Filhakika müteakıp fasıllar, müellifin muhtelif kitaplardan topladığı notları dağınık bir şekilde sıralamaktadır ki bu şekile, *kitap, Türkiye maliye tarihinin devirlerini, problemlerini ve müesseselerini tanımıyor gözük-mektedir. Nakledilen hadiselerin mana ve ehemmiyeti ile sebep ve neticeleri üzerinde hiç durulmamıştır. Vak'anüvis tarihlerinin yazdıkları şekilde; ulûfe ve bahşış dağıtmak, vezirlerin malını musadere etmek ve para tağşışı gibi malî hadiseler tarih sırasile münferit birer vakia olarak kaydedilmekte; malî müesseselerin hayatı, vergi sistemleri ve malî teşkilât bütünlükleri ve yekdiğerile olan münasebetleri dahilinde tetkik ve mütalea edilmemektedir. Hulâsa olarak denilebilir ki, hadiseleri izah için umumî bir tipe ve sisteme irca etmiye bu kitapta hiç teşebbüs edilmemiştir ve netice olarak da, mukataa ve iltizam usulleri, malikâne sistemi, rüşvet ve musadere usulleri, fiatlerin tarihi, bütçelerin hakikî mahiyeti, fevkalâde tekâlif ve vergilerin ağırlığı meselesile iktisadî faaliyeti tayin ve icap ettiren hukukî mevzuat ve idarî-içtimaî teşkilât, muhtelif içtimaî sınıfların sosyal ve hukukî sitatüleri ve muhtelif sahalarda üç dört asır zarfında vukua gelen değışmelerin mana ve istikameti gibi büyük meseleler tenvir edilememiştir.*

Bu hususta okuyucularımıza daha iyi bir fikir verebilmek için müteakıp fasılların ihtiva ettikleri malûmatın cinsi ve kıymeti hakkında da bazı misaller vermek lâzım gelir:

IV üncü kısım [sf. 92-115], Osmanlı İmparatorluğunda yapılan haricî istikrazlardan bahsetmektedir. Bu kısımda, alman borçların nerelere sarfedildiğine ait olup da 100, 101 ve 111 inci sahifelerde verilen malûmat dikkate şayan bulunmakla beraber, bu fasıl da bu sahada daha evvel yapılmış bulunan diğer tetkiklere nazaran büyük bir yenilik arzetmemektedir. Bütçelerden bahseden V inci fasıl [sf. 116-128] da fikrimizce çok noksandır. Tam bir etüd sayılamaz. «Malî tarih kitaplarının (?) müttehiden bahsettikleri bir şeriat bütçesi» bu fasılda uzun uzun tetkik edildiği halde, diğer bütçeler lâyı-kile bahis mevzuu edilmemiştir. Mevzuubahs «Şeriat bütçesi» nin Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu müteakıp aynen kabul edildiğini kabul etmek de, fikrimizce, doğru olamaz. Çünkü, bu kanaati takviye için elimizde, ilk zamanlarda herşey daha fazla islâmî idi, şeklinde bizzat kendisi de ispata muhtaç diğer bir kanaatten başka vesika yoktur ve bu bütçenin, Osmanlıların idarî-malî teşkilâtlarını almış oldukları Türk-İslâm devletlerinde daha evvel az çok büyük tebeddülâta uğramış olması lâzım gelir.

Sadece «teşkilât» başlığını taşıyan VI ncı kısım [sf. 128-152] ise; sureti umumiyede teşkilât ve maliye sistemi hakkında, mukademe mahiyetinde de olsa, birkaç söz söylemeye bile lüzum görmeden maliye işlerinde kullanılan *memuriyet ve hizmet isimlerinden* 110 kadarını cetvel halinde sıraladıktan sonra kısaca izahlarına geçiyor. Şüphesiz, bu şekilde tabirleri tesbit ve izah işi de, uzun tetkikata dayanarak ve metodik bir şekilde icra edildiği takdirde, maliye tarihçisi için yüksek kıymette bir malzeme temin etmiş olabilirdi. Fakat, itiraf etmek lâzımgelir ki, *malî tabirler hakkında verilen tarifler bazan o kadar sathî, itinasız ve hattâ bazan hatalarla dolu ve hertürlü delilden âridir ki*, onlara istinat edilerek ileride hüküm vermek ve eser yazmak istiyceklerin çok müşkül bir vaziyette kalacaklarından şüphe edemeyiz. Filhakika, aşağıda zikrettiğimiz misallerden de anlaşılacağı veçhile, Türkiyede en mühim malî hizmet ve memuriyet isimlerinden birçokları bu kitapta gayet müphem bir şekilde mevzuubahs edilmiş ve ekseriya *hakikî ve mantıkî tarif* yerine sıfat ve salâhiyetlerinden birini zikretmek suretile izah edilmek istenilmişlerdir:

Âmiller. — Hernekadar Osmanlı Devletinin teşekkülünden evvelki zamana ait malî memurlardan iseler de Os-

manlı Devletinin kuruluşunda *ele geçen yerlerin tahriri yapılmıya kadar* da bunlar bir müddet kullanılmıştır» [sf. 129].

Kitapta, maliye tarihi bakımından, bu kadar mühim bir vazife ismi hakkında verilen tarif (?) bundan ibarettir ve kayda şayandır ki bu izahat, okuyucuya yanlış bir fikir de vermektedir. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğunda «âmil» lik yalnız kuruluş devrinden evvelki zamanlarda veya ele geçen yerlerin tahriri -ki derhal yapılan bir iştir- ikmal edilinceye kadar kullanılan mültezimlerin işi değildir ve mültezim manasında âmil Türkiyede uzun müddet mevcut bulunmuştur. Asıl kayda şayan cihet ise, bilhassa tahrirleri yapılarak varidatı tesbit edilen yerlerin âmillere verilebilmesidir. Çünkü ancak bu sayede devlet ve âmil mevzuubahs iltizamın mevzuunun neden ibaret olduğunu bilmektedir. Aşağıdaki tarifler de bize bu kitapta malî tabirler hakkında toplanan izahatın kıymeti hakkında bir fikir vermektedir:

«*Güğümcü.* — Haznede olan oğlanları zaptederdi. Padişah seferde olduğu zaman güğüm ile su ısıtırdı.»

«*Mimarbaşı.* — İstanbul içinde yapılacak binalara yalnız bu zat izin verirdi.»

«*Müsellimler.* — Bir nevi Anadolu askerleridir (?). Elli bin kadar vardı (?).»

«*Timarlı.* — Kendilerine geçinmek için dirlik olarak verilen toprakları imar etmek (?), içindeki ahaliye bakmak (?) ve seferde hududa yetişmek üzere ihdas olunan süvari alaylarının efradına ve küçük zabitlerine denilirdi...»

* * *

Aynı şekilde aşağıdaki tariflerde de birçok noksanlar ve iphamlar mevcuttur: Filhakika, birinci fıkroda isimleri geçen vergilerin hepsi bir ve aynı şey değildir. Her birinden alman miktar aynı değildir. Hele «Resm-i badiheva» nın diğerleriyle alâkası hiç yoktur. Bizim bildiğimize göre bu vergilerin hakikî mahiyeti şöyle tarif edilebilir: Bir çift öküzle işlenip bir çiftçi ailesinin geçinmesini mümkün kılacak büyüklükte bir «çiftlik» toprak tasarruf eden köylülerden «resm-i çift» diye her sene maktu bir para alınır. Bu miktar, meselâ Bursada 1487 (892) tarihinde 33 akçedir. Yarım çiftlik yer tasarruf edenden ise bu miktarın nisfı alınır. Yarım çiftlikten daha az ver tasarruf eden

ve evli olan kimselere *ekinlü bennâk* denilir ve bu gibilerden 12 akçe alınır. Reaya evli olduğu halde hiç yer tasarruf etmiyorsa, bu gibilere *caba bennâk* denilir ve kendilerinden 9 akçe alınır. Evli olmıyanlara ise *mücerret* derler ve bu gibilerden hiçbir şey alınmaz. Görülüyor ki müellifin dediği gibi bu vergiler yekdiğerinin aynı şeyler değillerdir ve bunlardan kurtulmak için arazi elde etmek mevzuubahş olamaz. Çünkü elde mevcut arazinin miktarına göre verginin miktarı artar ve ismi değişir:

«Resm-i mücerret, *resm-i raiyyet*, resm-i bennâk, *resm-i bâdiheva*, caba akçesi. — Bunların da hepsi birdir... Mahallerine göre birer ad almışlardır. Bu resim, ekip biçecek yerleri olmıyan ve fakat iş görebilen kimselerden alınırdı ki, buna bir nevi temettü vergisi denilebilir. Bu vergiyi verenlerin, bundan kurtulmaları için ziraat edilecek arazi elde etmeleri lüzumlu idi. Evli olanlar on iki, evli olmıyanlar da altı akçe verirlerdi.» [sf. 169].

Aşağıdaki tarifde yazıldığı üzere cürüm ve cinayet resminin zirâî cezalardan alındığını söylemek de doğru değildir. Mücrim ve canilerden alman bu nevi para cezaları her yerin tahammülüne göre değil, belki de irtikâp edilen cinayetin mahiyetine ve mücrimin şahsiyetine göre değişeceği tabiidir:

«Resm-i cürüm ve cinayet. — Timarluğa ayrılan yerlerde yapılan zirâî cezalardan her yerin tahammülüne göre türlü türlü alman cezalardı.» [sf. 170]

Sahife 173 de Halep ve Musulu da ihtiva eden müstesna bir takım eyaletlerin isimleri sayılırken,

«Buraları fetholunduğu zaman zeamet ve *timar usulüne tâbi tutulmamış* ve malî işlerine merkezce müdahale edilmemiş idi. Bundan dolayı *ahalisi eskidenberi ne gibi tekâlif ile mükellef iseler hazine için de o alınmış ve topraklar için önceleri ne muamele yapılmış ise öylece bırakılmıştır.*»

verilen izahat da fikrimizce *tenvire ve tashihe muhtaçtır*. Filhakkı, bizim bildiğimize göre bilhassa Musul ve Halep vilâyetlerinde timar sistemi tatbik edilmiştir. Ve bu vilâyetlerin kanunnameleri

diğer Osmanlı memleketleri kanunlarından tamamen farksızdır. Eski vergi ve maliye sistemlerinin aynen muhafaza edilip edilmediği meselesi de ayrıca tetkika muhtaçtır ve yalnız bu memleketler için değil belki bütün diğer sahalarda fetihten evvel mevcut usulleri Osmanlıların ne dereceye kadar değiştirip değiştirmedikleri meselesi henüz lâıykile tenvir edilmiş değildir.

Kitapta verilen *izahatın vuzuhsuzluğu* ve noksanı hakkında, 189 uncu sahifede bazı fevkalâde örfî tekâliften bahsedilirken söylenen şu sözler de bir misal teşkil edebilir:

«1 — Melek Ahmet Paşa 1060-1065 tarihinde timar sahiplerine gelirlerinin yüzde ellisi nisbetinde «bedel-i timar» adile bir vergi tarhetmiştir. *Giritte de bu vergi* reayadan bile istenildiği gibi kadıların *dahi bunun* bir mislini ordu akçesi «harp vergisi» olarak tahsil etmelerine emir verilmiştir.»

Timar sahiplerinin gelirlerinin %50 si nisbetinde mühim bir ye-kûn tutan bir vergiyi reayanın vermesine imkân var mıdır? Kadılar, hakikî mahiyeti lâıykile tenvir edilemeyen böyle bir verginin bir mislini kimden tahsil etmek için emir almışlardır? gibi sualler burada cevapsız bırakılmıştır.

* * *

Bir kül halinde müessese, sistem ve teşkilâtı tetkik edecek yerde elde mevcut malûmatı *müteferrik notlar halinde sıralama usulünü* biz, «Osmanlı devletinin tekâlifine ve gelirlerine bir bakış» ismini taşıyan sekizinci kısımda da [sf. 164-207] bulmaktayız. Orada da dağınık bir şekilde zekât, haraç, âşar, çizye gibi vergilerle diğer bazı örfî tekâlîfe, gümrük resimlerine; timar ve zeamet usulüne ve vakıflara ait notlar bulunmaktadır.

Filhakika, bu kısımda mevzuubahs vergilere ait verilen malûmat da, maalesef *pek sathî ve müphemdir ve bazan dikkate şayan yanlışlıkları ihtiva etmektedir*. Bu hususta bir fikir verebilmek için bazı mühim maddeleri tahlil etmek kâfidir:

Meselâ, 164 üncü sahifede müellifin örfî tekâlifin Osmanlı İmparatorluğunda İkinci Bayezit zamanında ihdas edildiği iddiasını kabul etmesi, memba ve delil zikretmediği için, tetkike muhtaçtır. Esasen, bu vergilerin çok eski zamanlardanberi mevcut olması lâzım gelir. Bu sebeple bu noktai nazar, ancak eski tarihçilerin müsadereyi,

iltizamı, avarızı ve rüşveti *mutlaka ilk ihdas edeni tayin etmek hususundaki temayüllerine* uymak zihniyetile izah edilebilir. Diğer taraftan müellifin *örfi tekâlifi* vaz ve izah ediş şekli pek noksan olduğu gibi, *tekâlifi âdiye ve şâkka* tasnifi de, fikrimizce, indîdir. Osmanlı İmparatorluğunda hukukan halktan *fidye-i necât* diye bir vergi alınması mevzuubahs olamaz. Ve bu yüzden tekâlifi örfiye-i âdiye ve şâkka diye bir tasnif yapmaya lüzum yoktur. 44 üncü sahifede müellifin *şâkkayı* bir vergi ismi olarak zikretmiş olması ve «fevkalâde bir vergidir, Cedvel (Cevdet olacak) şâkkayı «enva-ı mezalim» diye ifade ediyor» demesi de, fikrimizce, tetkike muhtaçtır.

Örfi tekâliften biri olan *'avarız* vergisi hakkında kitabın muhtelif yerlerinde verilen izahat da yekdiğerini tutmamakta ve kitapta muhtelif meseleler hakkında hükümrân olan vuzuhsuzluk hakkında bir fikir vermektedir: Filhakika, 4 üncü sahifede «*Bayezit*, hiç şüphesiz malî sıkıntının icabı olarak, harp masrafları için (hudûs-u *'avarız*) namile İstanbul ve bazı şehirler ahalisine fevkalâde bir vergi tarh etti.» denilmektedir. Müellifin, memba zikretmek âdeti olmadığı için, bu malûmatı neye istinaden verdiğini bilemiyoruz. Fakat fikrimizce, bu verginin adının «hudûs-u *avarız*» değil sadece *avarız* olması lâzımgelir ve bizim bildiğimize göre, yalnız şehir halkından değil, köylülerden de alınır. Kitabın 33 üncü sahifesinde, 1648 senesi vak'alarından bahsedilirken, yine aynı şey olması lâzım gelen *'avarız* vergisi hakkında, yine hiçbir tasrihe lüzum görmeden, büsbütün ayrı bir izah tarzını kabul etmektedir:

«Ve nihayet Rumelide «*avarız*» denilen bir nevi deniz vergisi ihdas etti ki bu verginin kadırgaları teçhiz için olduğunu *Relazione Veneti* ve bunun en ağır bir vergi olduğunu da *Hammer kaydediyor* [1].»

Aynı şekilde, 182 nci sahifede de, bedel-i nuzül, peksimet pahası, taâmiye gibi birtakım vergi isimleri arasında tarif edilmiş olan «*avarız akçesi*» hakkında da iki evvelkiden farklı bir izah şekli kabul edilmiştir ve buradaki «*avarız*» yukarıda kaydedildiği gibi İkinci Bayezit zamanında değil, Birinci Selim zamanında ihdas olunmuştur:

[1] Buradaki notta müellifin mevzuubahs malûmatı aldığı eserlerin sahife numaralarını zikretmesi lâzım gelirken, etmemesi, bu hususu tahkik etmeyi imkânsız bir hale sokuyor.

«Bunlar da (?) Karadeniz (kara ve deniz olacak) askerleri ve zabitleriyle memurlarının bir yerde durdukları zaman masraflarına karşılık olmak üzere çıkarılan muvakkat bir nevi tekliftir. *Birinci Selim zamanında ihdas olunmuştur.* Mukabele ve avâriz akçesi beş senede bir yirmi akçe olmak üzere bazı yerlerde daimî bir şekil almıştır...»

Fikrimizce, aralarındaki farklar birtürlü sarih bir şekilde izah edilemiyen bu *üç türlü avâriz vergisi* arasında esaslı bir farkın mevcut bulunmaması lâzımgelir ve müellifin avâriz vergisinin hakikî mahiyeti ile miktar ve cibayet tarzını lâyıkile tesbit edemeyişi bu karışıklıklara meydan vermiştir.

* * *

Şayanı teessüftür ki *ifadenin müphem ve dikkatsiz şekli*, bu kitapta, bazan en basit ve mühim meselelerin anlaşılmasında bir hale gelmesine sebep olmuştur. Meselâ, 166 ncı sahifede, muhtelif *haraç* nevilerini tarif ederken muvazzaf haracı, *maktuüyyet esası* üzerine konulmuş bir vergi, diye tarif ettikten sonra, «toprağın takatine göre yarım, beşte bir, altıda bir olarak almırdı» demesi, büyük bir mantıksızlık teşkil eder. Aynı neviden bir ipham ve mantıksızlık, haracın diğer nev'i olan *mukaseme* haracı için de mevcuttur:

«Bu haraç... toprakların tahririnde ne hesap üzerine «mezruat vergisi» konulmuşsa *bu miktara muadil şey*, her mahsulün yetişme zamanında alınmakta ve bu da öşürden nısfâ kadar tehalüf etmekte idi.» sf. 166.

Burada «mezruat vergisi» diye giyme içine alman tabirden ne anlamak lâzım gelir, belli değildir. Diğer taraftan, isminden de anlaşılacağı üzere, toprak mahsullerini muayyen bir nisbet tahtında *taksim etmek* suretile alman bir vergiyi tarif ederken «bu miktara muadil şey» diyerek işe bir *maktuüyyet esası* karıştırmanın kariin bu verginin mahiyetini anlamasını güçleştireceği tabiidir.

Aynı iphamî ifade ve vuzuhsuzluğa, timar sistemi gibi bu devrin şimdiye kadar en iyi tetkik edilmiş bir müessesesinin izahı sadedinde ortaya sürülen fikirlerde de tesadüf edilmesi; bu kitabın basılmadan evvel bir defa baştan aşağı müellif tarafından dikkatle okunmuş olup olmadığı hakkında insanı şüpheye düşürüyor. Çünkü, bu tezat ve ka-

rışıklıkların müellif tarafından da tashih edilebileceğinde şüphe etmememiz lâzım gelir:

«Sipahiler savaşta gösterdikleri *yararlıklara mükâfat olmak üzere* vergi vermezler ve dirlik olarak kendilerine tahsis edilen ve köylü tarafından *ekilen, biçilen timar ve zeamet'in öşürlerini* alırlardı. Fakat buna mukabil savaş zamanında gelirlerinin her üç bin akçesi üzerinden birer *Cebeci (?)* [2] vermiye mecbur tutulurlardı [sf. 1]

Burada hatırlatılmıya bile lüzum yoktur ki, sipahilerin vergi vermekten muaf tutulmalarının sebebi, muharebede yararlık göstermeleri değil, belki de sadece sipahilik sınıfına mensup olmuştur bulunmaktır [3]. Harbe gitmiyen mazul sipahiler ile oğulları bile sırf sipahi oldukları için, birçok vergilerden muaf tutulurlar. Sipahilere harp yararlıklarına mükâfat olarak verilen şey, *dirlik* ve vergi muafiyeti değil belki de timarlara ilâve edilen muayyen *hisse* ve *terakkiler*dir. Timar ve zeameti köylü tarafından ekilen biçilen bir çiftlik veya tarla gibi göstermek de pek doğru olamaz. Filhakika köylü tarafından ekilen ve biçilen yerler, timar ve zeametler değil, belki timar ve zeametlerin ihtiva ettikleri topraklardır.

Timar ve zeamet'in bir nevi toprak manasında kullanılmasının doğurabileceği iphamın diğer bir misaline de, müellifin Türkiyede arazi nevilerini tetkik ederken verdiği izahat arasında tesadüf etmekteyiz. Filhakika, kitabın altıncı sahifesinde 1) öşri; 2) haracı topraklardan bahsedildikten sonra; üçüncü kısım topraklara ait olmak üzere, *mirî arazi* ismi hiç kullanılmadan, aynen şu satırlar yazılmaktadır:

«3 — Bunlardan başka *tesahüp* hakkını muhafaza eden devlet tarafından «kayı hayat» şartile ve hizmeti askeriye

[2] Malûm olduğu üzere sipahilerin yetiştirmeğe ve beraberlerinde harbe götürmiye mecbur oldukları mücehhez askerlerin ismi, cebeci değil, cebelidir. Müellifin 130 uncu sahifede cebeliyi bu şekilde doğru olarak tarif etmiş olduğuna göre, bu hatayı gözden kaçan bir mürettip hatası addedebiliriz. Fakat ilerde görüleceği üzere, bu nevi okuma hatalarının çokluğu, böyle tabir ve tarifleri henüz lâyıkile teessüs etmemiş olan bir ilmin okuyucuları için çok tehlikeli bir ihmal teşkil eder.

[3] 199 uncu sahifede tesadüf edilen zeamet tarifi de dikkate şayandır: «Zeamet — Zeamet düşman ile cenk etmiye karşı tahsis olunurdu...»

mukabilinde *ferâğ edilir* bir üçüncüsü de vardı: Timar ve zeamet.» [sf. 6].

Diğer bazı fıkralar da bu hususta müellifin kafasında mevcut vuzuhsuzluğu meydana koymaktadır:

«Halifelerle memlûkler zamanında da olduğu gibi, arazi, az çok vüs'ati haiz olmak üzere parça parça veyahut kıt'a halinde verilmekte idi. Bu *temlik tarzına* zeamet ve timar namı verilmişti». [sf. 84].

«Osmanlı devletinin kuruluşunda, yani Orhan zamanında Çandarlı Kara Halil Paşa tarafından timar ve zeamet usulü *ihdas* olunmuştur. Bu usul, askerlik ve maliye bakımlarından çok mühimdir. *Ele geçirilen yerlerin toprakları gerek öşriye, gerek haraciye olsun «arazi-i emiriye» hükmüne konulmuştur. «Arazi-i emiriye» ye bu adın verilmesi fetihten ileri gelmiştir (?)»* [sf. 198].

Görülüyor ki timar sistemi ve arazi rejimi hakkında verilen bu izahat son derecede noksan ve müphemdir. Diğer taraftan timar ve zeameti diğer neveleri arasında üçüncü bir toprak nevi olarak izah etmek de hiç doğru değildir. Çünkü, birinci ve ikinci neveleri teşkil eden *öşrî ve haracî* topraklardan ibaret bir memleketin hububat öşür veya haracile, gümrük ve ihtisap rüsumu vesair vergileri de bir hizmet mukabilinde istihkakı olanlara bir timar veya zeamet olarak pekâlâ verilebilir. Birinci fıkrada tesahüp ve *ferâğ* kelimelerinin hukukî manaları ile yerli yerlerinde kullanıldıkları da şüphelidir. İkinci fıkrada olduğu gibi, bizdeki timar sistemini halifeler zamanındaki iktâlarla bir tutmak ve bir nevi *temlik* tarzı olarak vasıflandırmak da doğru değildir. Üçüncü fıkrada zikredildiği şekilde, Osmanlıların eski Türk-islâm devletlerinden ilhak ettikleri memleketlerdeki *öşrî ve haracî* toprakları mirî arazi şekline soktukları ispata muhtaç bir iddia olduğu gibi arazi-i emiriyenin Osmanlılardan evvel mevcut bulunduğu da muhakkaktır.

Görülüyor ki, bu kitapta islâm memleketlerindeki *toprak hukuku ve askerî iktâlar sistemi ile vergi rejimleri arasındaki münasebet*, bu hususta sarîh ve kâfi malûmat verilerek lâyıkile tenvir edilememiştir. *Iktâ* meselesi hakkındaki notlar bu hususta iyi bir misaldir. Filhakika, aşağı çıkarılmış olan ifadeye görüleceği üzere *iktâ* şeklinde telâffuz edilmesi lâzım gelen bu maruf istilâh, kitapta beş altı defa

aktâ olarak okunmuş ve yazılmıştır. Kendisini değil, gallesini yani gelirini iktâ etmek manasında olan *istiglâlen iktâ* kelimesi de *aktâi istiklâl* şekline sokulmuştur. [sf. 167]. İktâm muhtelif neveleri biribirine karıştırılmış ve yanlış izah edilmiştir. Aktâ şekline sokulmuş olan iktâ kelimesinin öşür ve sâlâriye nev'inden bir toprak vergisi olduğunu ve hele âşar ve dimüs ve sâlâriyenin *iktâ* ile aynı şey olduğunu söyleyen aşağıdaki fıkrayı kabul etmek güçtür. Çünkü bizim bildiğimize göre Türkiyede ekseriya öşür alman memleketlerden bir de ayrıca sâlâriye alınmaktadır. Ve alman sâlâriyenin miktarı, müellifin 168 inci sahifede yazdığı gibi, ikide, üçte, dörtte ilh., bir olarak değil ancak yirmide veya kırkta birdir:

«Âşar, dimüs (?), *aktâ*, sâlâriye, hep bunlar, toprak mahsullerinden alman mirî hisseye denilmekte olup, *mahallerin dillerine göre ad almışlardır.*» [sf. 167]. «Bu topraklar imar ve ihya için bir kimseye veriliyorsa ona «aktâi (?) temlik» denilirdi. Bu yerler üç sene imar edilmezse orası yine beytülmale geçerdi. *Mahsulden yüzde bir miktarı hükûmete verilmek üzere icar edilmiye de «aktâ-ı istiklâl» derlerdi. Birincisi harac-ı muvazzafa, ikincisi de harac-ı mukasime girer (?). Aktâ (?) muamelelerine en çok Irak kısmına mahsus defterler (?) de tesadüf olunur.»*

Bu son fıkrada görüldüğü neviden ipham ve yanlışlıklar da bu işlerle az çok uğraşmış olanların dikkat nazarlarından kaçmıyacak kadar bariz ve çöktür.

* * *

Teessürle söylemiye mecburuz ki, burada tetkik ettiğimiz *Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler* isimli kitapta, maruf *iktâ* tabirinin *aktâ* şeklinde okunup dizilmesi nev'inden hatalar çoktur: «Eşkinci timarı» diye maruf olan timar nev'inin 145 inci sahifede *işkence* (!) ve 201 inci sahifede *işkenci* timarı olarak okunması; meşhur *mensuhât timarlarının mensucat* (!) *timarı* şekline sokulması; sipahilerin beraberlerinde harbe götürmekle mükellef oldukları *cebelû askerlere cebeci* denilmesi (sf. 1); bu hususta meşhur olma namzet bulunan ihmal ve gaflet misallerini teşkil etmektedirler. Aynı suretle, 2 nci sahifenin 3 numaralı notunda yerinde kullanılmış ve iyi okunmuş olduğu halde, meşhur askerî bir teşkilât olan *Voynuklarm* 170 nci

sahifede *Vinok* şekline sokularak «Kıptilere eski lisanımızda *Vinok* derlerdi» şeklinde tarif edilmesi; arı kovanlarından alman resmin ismi olan *güvvâre* resminin *kevâre* okunup, sebzevattan alman bir resim olarak izah edilmesi de [sf. 169] bu kitabın gerek hazırlanırken ve gerekse basılırken hiçbir itinaya mazhar olmadığım göstermektedir. Devletin veya Tarih Kurumunun bütçesine binlerce liraya mal olan bir işde bu neviden ihmaller şüphesiz caiz değildir. Bu hususta müellife terettüp eden mes'uliyeti tahfif için hatıra şöyle bir ihtimal gelebilir: Kitabın eski harflerle yazılmış olan müsveddeleri bu işlerin cahili olması tabîf bulunan mürettepler tarafından yanlış okunmuş ve dizilmiştir, müellif kitabını bizzat okuyup tashih etmek külfetini ihtiyar etmemiştir ve ihtimal o sırada mühim işlerle meşgul bulunmaktadır... Fakat ilmî bir teşekkül olan Tarih Kurumu kitabı bu halile nasıl kabul etmiş ve tab'î işine niçin nezaret etmemiştir?

Gerçi, bilhassa memleketimiz gibi ilmin hertürlü teşvike lâyük görüldüğü ve ilmî ananelerin yeni yeni teşekküle başladığı bir memlekette ortaya çıkan ilim adamı namzetlerine karşı müsamahakâr davranmak bir borçtur. Herhangi bir hatası için kimseyi muahaze etmek doğru olamaz. Ve pek iyi takdir edecek vaziyetteyiz ki *bir Türkiye maliye tarihi müellifinin herhangi bir tabiri yanlış okuması veya izah etmesi dahi her zaman mümkündür. Sırf bu sebeple ilmî kıymet ve faziletinden bir şey kaybetmiş olamaz.* Bütün bu mülâhazalar doğru olmakla beraber, bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz nokta, teferrüatta düşülen hatalar ve ilmî kifayetsizlikten mütevellit noksanlardan ziyade, sureti umumiyede ilmî usullere karşı takınılmış olan lâkaydı ve ihmalkâr tavidir. Bu hususta en büyük delil, müellifin kitabının hiçbir yerinde istifade etmiş olduğu membarları ilmî usullere uygun bir şekilde zikretmemiş bulunmasıdır. Halbuki Türkiye malî tarihi gibi henüz hiç işlenmemiş bir sahada ilk araştırmaları yapmak şerefini kazanmak isteyenlerin, bu sahada kendilerinden sonra geleceklerin yapacakları tetkikatı ışkâl etmemek ve hattâ ellerinden geldiği kadar kolaylaştırmış olmak için, bol bol ve sarih olarak memba zikretmeleri lâzımdır. Esasen, yukarıda da söylediğimiz gibi, bu kitap bütün kıymetini toplamıya muvaffak olacağı malzemenin kıymetine ve bu malzemenin arz ve tertip edilmiş tarzındaki muvaffakiyetine bağlı bulundurmaktadır. Malûm vâkıaları yeni esaslara göre sistemleştirme gayesinden ziyade bir sıra vak'a nakil ve hikâye etmekte olan müellif, bu vak'aları bizzat kendisi yaşamadığına göre, herhalde bir membadan nakletmektedir. Bize bu membarları sarih olarak zikretmiş olsaydı verdiği malûmatın kıymeti çok daha büyük

olurdu. Esasen, değil yalnız Türkiye maliye tarihi gibi böyle hususî bir mahiyet arzeden bir sahada, fakat herhangi bir kitapta da, bir fikri ortaya atar veya malûmat verirken müellifin mutlak şekilde eser ve sahife zikretmek suretile kendisini bu noktai nazarı kabul etmiye sevkeden delilleri göstermesi en basit bir ilim kaidesidir. Bay Ziya Karamursal, çok iyi hatırlarlar ki, *bundan on yıl evvel büyük bir himmet sarfederek türkçeye çevirmiş oldukları M. Belin, kendilerine eserinin birçok fasılları için örneklilik vazifesini ifa etmiş olan, küçük kitabında [4] en aşağı 300 yerde isim ve sahife zikretmek suretile naklettiği vak'aların membalarını tasrih etmiştir.* Acaba, muhterem müellifi, bu kadar iyi tanıdığı Belin'in kitabına bütün kıymetini veren bu usulden sarfınazar etmiye sevkeden sebep nedir? Neden, Türk Tarih Kurumu namına basılan ve bir Türk müdekkikin ismini taşıyan ve her itibarla yeni olduğu için daima memba zikretmek ihtiyacında bulunan bir kitapta bu usulden vazgeçilmesine cevaz verilmiştir? Bu halin en ağır mes'uliyeti, şüphesiz, ilme karşı ihmal ve lâkaydî ile itham edilmekten ibarettir.

Kitapta memba zikretmek hususu o kadar ihmal edilmiştir ki, eğer müellif daha evvel Belin'in kitabını tercüme etmiş zat olmasaydı, yeni ilmin bu basit usulünden, yani bibliyografya vermek ve memba zikretmek kaidesinden haberdar olmadığına hükmetmek lâzım gelecekti. Fîlhakika, kitabın hiçbir yerinde *müellif, usulüne uygun bir şekilde tam olarak bir tek memba bile zikretmiş değildir.* Memba zikretmek zaruretini duyduğu yerlerde de ancak şu şekilde gayet müphem birtakım işaretlerle ihtifa etmektedir:

[4] İstanbuldaki Fransız Sefareti tercümanı M. Belin'in bundan tam 76 sene evvel neşretmiş bulunduğu *Essai sur l'histoire économique de la Turquie* (1865) isimli kitabı, bizim bildiğimize göre, Türkiye iktisat ve maliye tarihine ait bir ilk kalem tecrübesidir. Arşiv malzemesinden ziyade bilhassa vak'anüvis tarihlerini tarayıp elde edilen iktisadî ve malî tarihi alâkadar etmek ihtimali olan vak'aları tarih sırasile bir araya toplamak suretile meydana gelen bu küçük kitap, şüphesiz, bizim beklediğimiz Türkiye maliye tarihi olmamakla beraber, bu hususta çalışmak isteyenler için kıymetli bir rehberdir. Bu eser, bundan on sene evvel, burada tetkik ettiğimiz Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler isimli eserin müellifi Bay Ziya Karamursal tarafından büyük bir dikkat ve muvaffakiyetle, «Türkiye iktisadî tarihi hakkmda tetkikler» namı altında türkçeye tercüme edilmiştir. Mütercimmin bilhassa Osmanlı tarihlerinden alınmış olan kısımlarda, bu kitapların asıllarına müracaat ederek yaptığı nakillerle tercüme ettiği eserin kıymetini büsbütün arttırmış olması kayda şayan bir başarıdır. Bu eseri tercüme ederken gösterilmiş olan himmetin telif mevzuubahis olunca daha fazla arttırılması lâzım gelirken terkedilmiş olması teessüre şayandır.

«Des Négociations» da okunduğuna göre [sf. 22]; «Şeyhîzadenin yazdığına göre» [sf. 27]; «Takvim-i meskûkâta okunduğuna göre» [sf. 27]; «Karaçelebizade diyor ki» [sf. 36] ilh...

Kitplarm cilt ve sahife numarası ile tabî tarihi gibi tafsilâttan sarfınazar, çok defa membaların hakikî mahiyetini öğrenmek de kabil olmamaktadır. Eserin başında, müellifin eserini hazırlamak için müracaat ettiği kitaplara ait olmak üzere vermiş olduğu bibliyografya da çok noksandır ve bahsettiğimiz mukaddemede *zikredilen 18 memba-dan hiçbirini tam ve ilmî usullere uygun olarak kaydedilmiş değildir*. Hattâ içlerinde şu zikrettiğimiz neviden hayrete şayan bir müphemiyet içinde bırakılmış olanlar da vardır: «5 — Cezmi'nin vergi sistemi; 9 — Kavanını atikanın bazı kısmı; 12 — Türkçe ve fransızca muhtelif tarihler...»

Bundan başka, «hususî notlarıma ve bazı dökümanlara müracaat» edildiğini ilâve eden fıkra da çok gariptir. Çünkü, mevzuubahs hususî notların hususî ilhamlardan ibaret olmadığı muhakkak bulunduğundan, gerek bu notların ve gerekse diğer resmî vesaik ve kayıtların ne-relerden alındığı, kütüphane, kitap ve arşiv ismile dosya numarası gibi tafsilâtle birlikte zikredilmiş bulunmalıydı. Bilhassa bu izahat, kitapta bu notların istimal edilmiş olması lâzımgelen yerlerde de verilmiş değildir.

Kitapta, aynı ihmal ve usulsüzlüğün bir neticesi olarak tezahür eden noksanlardan birisi de, ekseriya notların yerli yerinde zikredilmiş olmamasıdır. *Sahife altında not yazmak usulü*, başka yerlerde bir meseleyi tenvir etmek için, fazla malûmat vermek için kullanılmakta olduğu halde, bu kitapta metin içine ithal etmek mümkün olmıyan müteferrik malûmatı gelişigüzel not halinde şuraya buraya sıkıştır-mak için istimal edilmiştir. Bu hususta bir fikir edinmiş olmak için şu zikredeceğimiz sahifelerdeki notları tetkik etmek kâfidir: 20 nci sahifede voynuklardan bahsedilirken konmuş bulunan 1 numaralı notta, Sırp Kralının Birinci Murat zamanındaki mükellefiyetlerinden bahsedilmektedir. 2 ve 3 numaralı notların muhteviyatı da bulundukları yerlerle münasebettar değildir. 22, 25, 26, 27 ve 67 nci sahifelerdeki notların da buldukları yerlere gelişigüzel serpiştirilmiş malûmattan ibaret olduğu görülmektedir. 55 nci sahifede kadın kıyafetleriyle meşgul olan bir fermandan bahsedilirken konmuş bulunan notta, o sırada İstanbulda cari olan mahrukât fiatleri hakkında malûmat verilmektedir.

Kitabın tertip ve tab'mda göze çarpan noksanlar, diğer sahalarda da mevcuttur: Meselâ, bazı sahifeler yerlerinde değildir [sf. 190, 192]. Birçok kelimeler sebepsiz olarak büyük harflerle başlatılmış, mutata usullerin haricinde olarak bazı isimler ve ifadeler gelişigüzel tırnak veya mutariza içine alınmış ve kaim harflerle dizdirilmiştir.

Hülâsa olarak diyebiliriz ki, Türk Tarih Kurumunun ileride yazılmasını tasavvur ettiği *Türk tarihinin ana hatları* ismindeki kitabın hazırlanması için malzeme teşkil etmek üzere kaleme aldırıldığı bu eser, bahsettiğimiz şekilde birçok ihmal ve hataların mevzuu olduğu ve bilhassa memba zikretme usulünü kullanmadığı için; ne Süleyman Sûdi Efendinin maalesef mühim bir kısım ciltleri henüz matbu bulunmayan ve ihtimal şunun bunun elinde kaybolmaya mahkûm olan *Defter-i muktesit* nam kıymetli eserini, ne de Belin'in ve Moravitch'in kitaplarını geride bırakmak şöyle dursun, yapmaya namzet bulunduğu hizmet bakımından onlara yaklaşamamıştır. Aradan pek çok zaman geçmiş olmasına rağmen Türkiye İktisat ve Maliye Tarihi üzerindeki çalışmalarda terakki yerine görülen bu tedenni bizi düşündürmeye sevkedecek bir vakıadır.

Ömer Lûtfi BARKAN